

JANA NECHUTOVÁ

BITVA U FARSÁLU A BITVA NA BÍLÉ HOŘE

Lucanovský centon z r. 1621

V letech, rozhodujících o přístupu českého národa a jeho kultury, v době českého stavovského povstání, na rozhraní českého humanismu a baroka, se chápe pera velmi mnoho mužů. Lze to vysvětlit i vývojem literatury samé; ono množství letákové a různé jiné propagační literatury je však dříve především uvolněním stranických vášní, zřeteli ideologickými a politickými. Stačí nahlédnout do 4. svazku Zibrtovy Bibliografie české historie anebo do Wolkanovy sbírky písní o Zimním králi, abychom si o tom učinili představu. — Klasického filologa v této záplavě zaujme text svědčící o živosti antického dědictví i v literatuře tohoto druhu.¹ Těsně ke konci tohoto kritického období, již v roce 1621, neznámo, zda v jeho první nebo druhé polovině, je v Praze vytištěn jako dodatek k jinému textu téhož žánru centon z veršů římského básníka 1. stol. n. l. Lucana (epos *Farsalia* neboli *Bellum civile*): M. Annaeus Lucanus *Proteus De bello Bohemico* (anno MDCXXI).²

Připomeňme si nejprve římského básníka Lucana a jeho význam pro další vývoj evropských literatur. Žil v letech 39—65 n. l. (po odhalení Pisonova spiknutí spáchal na Neronův příkaz sebevraždu) a napsal epos *Pharsalia* (o bitvě u Farsálu) o 10 knihách; dílo není dokončeno. Zabývá se občanskou válkou mezi stranou Pompeiovou a Caesarovou, líčí (7. kn.) krvavou bitvu u Farsálu, v níž byl Pompeius a s ním republikánská idea poražen a jež byla základem Caesarova nástupu k absolutní moci, ke zničení římského republikánského zřízení a k nastolení principátu. Ačkoli autor zřejmě v soudu o této občanské válce a jejích hrdinech zpočátku kolísal, vyznívá *Farsalie* výrazně jako oslava boje proti monarchistickým a despotickým tendencím, jako odsouzení Caesara a oslava Pompeia a republikánů Catona a Bruta. Lucanovým hrdinou je tedy Pompeius, středem jeho líčení je bitva, již autor vidí jako nešťastnou prohru svého favorita i své ideje a jejíž následky pro římský stát pokládá za nanejvýš neblahé.

Naším současníkům Lucanovo jméno mnoho nefekne, rozhodně se dnes nemůže jeho popularita rovnat Horatiově, Vergiliově nebo Ovidiově. Český středověk (ostatně stejně jako středověk ostatní Evropy) znal však tohoto básníka tzv. stříbrného období římské literatury stejně dobře jako klasiky v užším smyslu slova, o čemž svědčí velmi často situace a narážky středověké a hu-

manistické literatury, to, že byl po celý středověk školním autorem, že titul jeho eposu nacházíme hojně zastoupen v soupisech středověkých knihoven a že se Farsalie zachovala ve velkém množství rukopisů. O této situaci se můžeme přesvědčit v našich latinsky i česky psaných textech Kosmou začínající přes dobu Husovu a husitskou, přes humanisty a barokní autory až do konce 18. století, kdy je Lucanus překladem zastoupen v Thámově almanachu.

S takovouto dobrou znalostí Lucana je ve shodě i náš text. „De bello Bohemico“ promlouvá o české válce Lucanovými verši, básník je v podtitulu označen jako „Proteus“, v čemž je patrně skryta po manýristickém způsobu narážka na proměnu básníka 1. století v komentátora současných událostí i na věštný význam Lucanových veršů, které kdysi, mluvíce o bitvě u Farsálu, prorokovaly Bílou horu. Centon je vlastně dramatisací událostí českého stavovského povstání, vedoucích k bitvě na Bílé hoře, a dějů bezprostředně následujících. Lucanovy verše a jejich části, vytržené z Farsalie, jsou kladeny do útst jednotlivým osobám dramatu. Jako ukázkou uveďme těchto několik veršů (z pasáže o průběhu bitvy, podle mého průběžného číslování veršů centonu vv. 67–74):

Ambo exercitus in mutuo conspectu:
 ...castra duces pugnae iam mente propinqui
 imposuere iugis admotaque cominus arma.
Ferdinandus imperator:
 medio posuit Deus omnia campo.
 Causa iubet melior superos sperare secundos.
Dux Maximilianus de Friderico:
 pacem gladio si quaerit ab isto,
 adorato submittat Caesare signa.
Elisabetha coniunx Friderici:
 tristes praesagia curas
 exagitant, trepida quatitur formidine somnus.³

Skladba má 125 Lucanových úplných nebo neúplných veršů a můžeme si ji rozdělit podle obsahu na tři části. V první vystupují „auctores invadendi regnum Bohemiae a perduellibus Friderico Palatino oblatum“; Lucanovými slovy zde mluví vysocí hodnostáři falckého dvora, vůdcové stavovských a Fridrichových vojsk, ale i David Paraeus, heidelberský profesor bibliistiky, známý hlasatel irenických a ekumenických snah a učitel Komenského, a Abraham Scultetus, dvorní kazatel Fridricha Falckého a stejně jako Paraeus profesor theologie v Heidelbergu, známý mj. svou nešetrnou kalvinizací a obrazoborectvím v chrámu sv. Víta v Praze.⁴ Tato pasáž a tudíž celá skladba je uvedena slovy 8. knihy Farsalie, verši 487–491, jimiž Pothinos, ničemný rádce Ptolemaia, mladičského vládce Egypta, přemlouvá svého pána, aby dal souhlas k zavraždění Pompeia. Zde nabádají jeho slova Fridricha Falckého k přijetí české královské koruny a k tažení do Čech:

Sidera terra
 ut distant, et flamma mari, sic utile recto.
 Sceptorum vis tota perit, si pendere iusta
 incipit, evertitque acies (arces) respectus honesti.
 Libertas scelerum est, quae regna iuniusta tuetur.⁵

Druhá část podle našeho rozdělení začíná titulkem „Fridericus Palatinus in-

gressus in Bohemiam“ a představuje tak situaci roku od 24. října 1619 do konce října 1620, kdy se obě nepřátelská vojska hnula od Rakovníka k Praze. Zde jsou Fridrichovi vložena do ústa slova Caesara, právě překročivšího Rubikon (Luc. Phars. 1, 224—227), vystupují zde čeští katolíci, poté direktori, kteří nabízejí svému novému králi zlato a výzdobu chrámů, duch Fridrichova děda napomíná vnuka, slyšíme zde i Ferdinanda II. O Scultetovi je řečeno, že jeho „výmluvnost dodala síly i nepevné věci“ (Luc. Phars, 7, 67), a je zde zmínka o obrazoborecké epizodě v Praze („tristi spoliantur templa rapina“, Luc. Phars. 3, 167).

Ve třetí části se líčí situace od pohybu obou vojsk od Rakovníka k Praze a bitva na Bílé hoře. Její průběh je většinou zachycen v reflexích zúčastněných osob — mluví zde vůdcové císařských vojsk Maximilián Bavorský, Buquoy a Tilly, Fridrichův vojevůdce Kristián z Anhaltu, velitel stavovských vojsk Jindřich Matyáš z Thurnu, Fridrichova manželka Alžběta Stuartovna (slovy Pompeiovy choti Cornolie) i sám Ferdinand II. Všechny Lucanovy verše, které následují v našem textu za jmény postav nebo za označením skupin jednáících postav, nejsou však přímou řečí, je zde i vypravěčské líčení bitvy (vv. 67—68, 78—79):

Ambo exercitus in mutuo conspectu:

..... castra duces pugnae iam mente propinqui
imposuere iugis admotaque cominus arma.

Exercitus Friderici ante praelium:

..... multorum pallor in ore
mortis venturae, faciesque simillima fato.

Nejvýraznější je toto líčení ve verších 88—93:

Fuga et clades exercitus Friderici:

Hinc tergo insultant pedites, via nulla salutis:
non fuga, non virtus, vix spex quoque mortis honestae.
Omnis eques cessit campis, glomerataque pubes
in sua conversis praeceps ruit amina frenis.
Perdidit inde modum caedes ac nulla secuta est
pugna....⁶

V následující, poslední části mluví vedle prchajícího Fridricha a jeho choti, průvodců a vojevůdců vděční Pražané k Maximiliánovi Bavorskému a on sám ke svému vojsku, poté vřatislavští měšťané komentují Fridrichův příchod do svého města. Neznámý kompilátor dává pak skladbu uzavřít Abrahamu Scultetovi povzdechem:

O faciles dare summa deos, eademque tueri
difficiles!⁷

Tolik o obsahu textu. Ptáme-li se dále na jeho smysl, v prvním plánu jej můžeme charakterizovat jako českým stavům a Fridrichovi Falckému nepřátelský, stranící Habsburkovi. To na první pohled neplyne ani tak z podaného obsahu, spíše z data vytištění (1621). Zvolil-li kompilátor za materiál centonu právě Lucana — z důvodů, které se pokusím postihnout dále, dostal se svým způsobem do těžké situace. Lucanovy sympatie jsou při líčení farsalské bitvy na straně poražených, jeho hrdinou je přemožený, prchající a posléze zavražděný

Pompeius, náš text straní vítězům bělohorské bitvy a hrdiny jsou zde císařští vojevůdcové, především Maximilián Bavorský a koneckonců, Ferdinand II. Tvůrce této literární koláže tedy musel tu a tam líčit poražené sympatizujícími verši a chtěl nechtě i vítěze verši odsuzujícími, a Lucanův text v takovýchto případech náležitě krátit, zejména proto, aby se např. Maximiliánovi nedostalo onoho odsouzení, jímž předloha častuje Caesara. Tak v bitvě u Farsálu

Caesar, ten národa běs, ten osten a pobídka vášní
— hanebnost aby snad někde zde nevzala za své — tak kolem
obchází řady a planoucím myslím sám přidává oheň.
Prohlíží dokonce meče, zda celé jsou zbroceny krví . . .
(Luc. Phars. 7, 557—560)

Z toho si tvůrce naší koláže, mluvě o Maximiliánovi, vybral jen část veršů 558 a 559 — „*agmina circum atque ignes animis flagrantibus addit.*“ Kompilátor musí své vítězné hrdiny zbavovat individuálních rysů, jež má hrdina-vítěz v předloze, totiž rysů negativních. Výsledkem je zcela bezbarvý císař a jeho vojevůdcové; ani Maximilián Bavorský jako jedna z nejčastěji mluvících postav centonu a tím méně zřídka vystupující Ferdinand nenesou žádné lidské, ať sympatické či nesympatické rysy. — Na druhé straně není nijak výrazně záporný a vůbec už ne odpudivý výsledný dojem z postavy Zimního krále a z jeho vojáků a přívrženců: a i zde je důvodem to, že předloha líčí poraženého Pompeia jako kladného hrdinu a s nejvyšším respektem. Ve Fridrichově případě je možno mluvit i o individuálních rysech. Vytvářejí je scény Fridricha s jeho manželkou Alžbětou, analogické Lucanovým pasážím Pompeius-Cornelia. Aby Fridrichově straně, českým stavům a příslušným vojevůdcům vtiskl punc zločinnosti nebo aspoň vědomého boje za nespravedlivou věc, musel kompilátor užít kontaminace (z Lucanovy 8.—10. knihy) s mladým egyptským panovníkem Ptolemaiem, zkaženým a zneužitým nedobrymi rádci (Pothinos na začátku naší skladby, viz výše, a pak na několika dalších místech). Je tedy Fridrich Falcký rozebíraného centonu směsí Lucanova Pompeia a Ptolemaia, jeho dvořané a velitelé jeho vojsk mají nejbliže ke stvůrám Ptolemaiova egyptského dvora.

Často navíc opouští kompilátor plán Lucanova eposu úplně: podle situace a jejich potřeb mluví císařští vojáci (jsoucí v reálné situaci caesarovců) slovy pompeiovců a naopak. Viděli jsme již, že sám Fridrich Falcký, překračující českou hranici, komentuje tuto událost jako Caesar při Rubikonu, a bylo by možno uvést řadu dalších případů. Je tedy zjevné, že obsah Lucanovy básně, již musel autor koláže taktó znásilňovat, není pravým důvodem k volbě Farsalie jako podkladu pro centon o Bílé hoře. To hlavní a jediné, co má Farsálos a Bílá hora společného, je to, že na obou místech se bojovalo; bylo tedy možno využít líčení bojových situací a bitevních scén, zde však analogie, pro kompilátora výhodná, končí. Mohli bychom očekávat, že kompilátor má s Lucanem společný odpor k bratrovražedné občanské válce, a že, po humanisticku ji odsuzuje, sáhl po Lucanově „*Bellum civile*“ jako po velké kritice občanské nespornosti. Leč v centonu nenajdeme ani stopy po takovém společném jmenovateli.

Je nějaká odpověď na otázku, proč kompilátor volil právě Lucana a ne třeba Vergilia,⁸ který rovněž skýtá nepřeberné množství militární matérie? Domnívám se, že odpověď zde existuje. Lucanova obliba v „osvěcených staletích“

a v době buržoazních revolucí v Anglii a ve Francii v 17. a 18. století bývá zdůvodňována antidespotickou a protiabsolutistickou tendencí Farsalie. Viděli jsme však, že takováto souvislost mezi naším centonem a jeho předlohou není, neboť záměr skladby z r. 1621 je právě opačný. Poohlédneme-li se dále důkladněji po oblíbě Lucana ve Francii, jejíž literatura bývá s lucanovskou tradicí spojována nejtěsněji, zjistíme, že z ideových důvodů má francouzská kultura k Lucanovi blízko teprve v revolučním 18. století. O sto let dříve je zde Lucanus v oblíbě patrně především pro svou formu, která je blízká francouzskému manýristickému stylu.⁹ Zájem o Farsalii vrcholil v Corneillovi, jehož hra „Pompeius“ se přímo hlásí k lucanovské inspiraci. Autor zralého francouzského baroka, Jean Racine, neměl a nemohl mít s Lucanem nic společného: temná, spleť a vyumělkovaná dikce i chmurné scény Lucanovy poezie byly cizí Racinovu duchu. V tom se liší Racine, autor zralého baroka, od manýristického Corneille — a Lucanus stojí na straně manýrismu. Pojímáme-li totiž manýrismus jako kulturněhistorickou konstantu,¹⁰ jako reakci na klasicismus kteréhokoliv období, starověkého, středověkého i moderního, je Lucanus manýristou římské literatury povýtce. Stačí si přečíst libovolnou dobrou literárněhistorickou charakteristiku jeho tvorby,¹¹ aby se nám toto zařazení jevílo jako náležité. V tomto ohledu lze Lucanův epos stavět do jedné řady s dramatickou tvorbou jeho vrstevníka, filozofa Seneky, a je výmluvné, že v našem svazku čteme, jak jsem uvedla, dva centony o českém stavovském povstání: centon ze Senekových dramát a z Lucanovy Farsalie. Je pak jen pochopitelné, že se právě takto orientovaní antičtí autoři stali oblíbení české kultury v době rudolfínské a bělohorské.¹²

¹ Sledování vlivu antiky na českou literaturu této doby věnoval pozornost i Milan Kopecký, *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*, Praha 1979, 27nn.

² Titulní list celého útlého sedmáctistránkového textu: *Violenti imperii Imago a L. Annaeo Seneca in persona Friderici Palatini, Bohemiae et patriae exulis in scaenam producta. Accessit M. Annaeus Lucanus Proteus De bello Bohemico. Anno MDCXXI.* — Viz Č. Zíbrt, *Bibliografie české historie IV*, č. 7 351. Tisk, jehož jsem užila, je uložen ve Státní vědecké knihovně v Brně pod sign. St 1-637 520; ještě kolem r. 1720 si jej neznámý pisatel celý opsal (Seneku i Lucana) spolu s jinými tisky a letáky z doby českého stavovského povstání — rkp Nár. Muzea v Praze I C 1, T.XIV, f. 449—460.

³ Luc. Phars. 6, 1—2: „Oba dva vůdci — teď myslí už na bitvu jenom — / na svazích sousedních rozloží tábor a sblíží svá vojska.“ Phars. 7, 348—9: „bůh dal vše doprostřed pole./ Pravda je na naší straně — než doufejme ve přízeň bohů!“ Phars. 6, 242—3: „jestliže . . . chce mít pokoj od mého meče, / Ceasar poprosit musí a složit své praporec k zemi.“ Phars. 8, 43—44: „ . . . Teď předtuchy vzbuzují . . . / chmurné starosti, spánek je rušen úzkostnou hrůzou.“ Používám svého překladu *M. Annaeus Lucanus, Farsalské pole*, Praha 1976.

⁴ *Rukověť humanistického básnictví 5*, Praha 1982, 37.

⁵ „Jak se liší hvězdy od země, od moře oheň, tak liší se prospěch a právo./ Zanikne celá moc žezel, když správnost vážití začne, / ohled na to, co čestné, pak z kofenů vyvrátí tvrze. / Nenáviděnou moc jen svoboda zločinu chrání.“ („Tvrze“: v kritických vydáních Lucana čteme „arces“, v našem tisku „acies“.)

⁶ Vv. 66—68, Luc. Phars. 6, 1—2: „ . . . Oba dva vůdci — teď myslí už na bitvu jenom — / na svazích sousedních rozloží tábor a sblíží svá vojska.“ Vv. 78—79, Phars. 7, 129—130: „ . . . Je na lici mnohých / bledost ze smrti blízké a tvář je obrazem sudby.“ Vv. 88—93, Phars. 10, 338—9 a 7, 530—533: „Vzadu pěchota kráčí. Už není tu k záchraně cesta, / selže útek i zdatnost sotva a lze v čestnou smrt doufat.“ — „Z bojiště ustoupí jízda a v husté sražená mračno / zvrátí směr uzdu a střemhlav se žene do vlastních šiků. / Vraždění ztratí už míru a není žádná to bitva . . .“

⁷ Luc. Phars. 1,510—511: „O jak snadno dávají bozi i největší dary, / nesnadno chrání je však!“

⁸ Ve sbírce Hollarových grafických listů a kreseb v Národní galerii v Praze je uložen lept asi z r. 1642, srovnávající českou a anglickou občanskou válku. Je zde i pohled na Prahu s bitvou na Bílé hoře. Kresba je doprovozena Vergiliovým půlhexametrem Buc. 1,71, což ukazuje na to, že současně události, vnímané v tomto případě jako občanská válka, vedly i k vergiliovským asociacím.

⁹ Zsvěcenou konzultaci o osudech Lucanova eposu ve Francii, zejména v 17. a 18. století, mi laskavě poskytl Jar. Fryčer.

¹⁰ Wylie Sypher, *Od renesance k baroku*, Praha 1971, 85; srov. *Slovník literární teorie*, Praha 1977, s. v. *Manýrismus*.

¹¹ Např. J. Nováková, *Devět kapitol o tzv. stříbrném věku římské slovesnosti*, Praha 1953; E. Kuťáková, *Předmluva k citovanému překladu Farsalského pole*, Praha 1976.

¹² K její charakteristice viz J. Válka, *Česká společnost v 15. až 18. století II*, Praha 1983, passim, zejm. 96; R. Evans, *Bílá hora a kultura českých zemí*, ČsČH 1969, 845–862.

DE PUGNA PHARSALICA ET DE PUGNA AD MONTEM ALBUM PRAGENSEM FACTA

Cento Lucianianus a. 1621 editus

Anno 1621 cento quidam sic intitulatus: M. Annaeus Lucanus Proteus De bello bohemico, qui e 125 versibus (etiam incompletis) Lucani poetae Romani conglutinatus erat, Praegae impressus atque (una cum alio, Seneciano quidem, centone) editus est. Quo in textu res gestae in surrectionis ordinum Bohemise, quae ad culmen pervenerat in pugna ad Montem Album Pragensem commissa, describebantur, necnon et quae statim post pugnam gesta essent. Compiler videlicet iis usus est versibus, quibus Lucanus bellum civile inter Caesarem Pompeiumque recensebat. Quod exemplar autem necessario detortum est, et praecipue in characteribus personarum referendis, quia princeps centonis in agendo erat victor imperator Ferdinandus II praepositusque exercitus eius dux Maximilianus de Bavaria, cum Lucanus esset a parte victi Pompei et Caesar in poemate ut spiritus nequam repraesentaretur. Unde sequitur causam eligendi Pharsaliam Lucani exemplar centoni componendo non fuisse inclinationem antidespoticam monarchiaeque adversam, quam ob rem Lucanus carus erat fautoribus revolutionum burgensium, quae dicuntur, Anglicae atque Francogallicae (vel potius harum ideologis). Res sine dubio ad aestheticam litterarum, ad aspectum gustatus litterarii pertinet, quippe quibus I saec. p.C.n. ac 17 saec., ambae aetates artificiosae affectationis, ut ita dicamus (Italice quae Manierismo nuncupatur) sibi accederent.